

Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının psixoloji xüsusiyyətləri

Sevda Abbasova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Pəri Paşayeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: p.semsizade@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

XÜLASƏ

Şəxsiyyətlərarası münasibətləri uyğun şəkildə qurmaq uşağın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin edir ki, bu da öz növbəsində onların uğurlu sosiallaşmasını, insanlarla olan ünsiyyət ehtiyacını ödəyir. Kiçik yaşlı məktəblilər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasında ciddi çətinliklər yaşayırlar: onlar öz yaşlıları ilə necə əlaqə quracaqlarını, digər insanlarla yaratdıqları əlaqəni necə qoruyub saxlayacaqlarını, sevdikləri və bəyənmədikləri haqqında adekvat fikirlər söyləyə bilmədikləri üçün tez-tez münaqişə yaradır, başqaları ilə aqressiv davranır və buna görə də tənha qalmaq üstün tuturlar. Məqalədə şagirdlərdə nitq mədəniyyəti bacarıqlarının formalaşdırılmasından bəhs edilir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq mədəniyyəti,
ünsiyyət,
şəxsiyyətlərarası
münasibətlər,
intonasiya, ifadəlilik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 10.06.2022

qəbul edilib: 11.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Psychological features of the formation of students' speech culture

Sevda Abbasova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Peri Pashayeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: p.semsizade@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

ABSTRACT

Proper interpersonal relationships create a favorable environment for the development of the child, which in turn meets their successful socialization and the need to communicate with people. Younger students have serious difficulties in building interpersonal relationships: they often create conflicts because they do not know how to communicate with their peers, how to maintain relationships with other people, how to express adequate opinions about their likes and dislikes, and are aggressive with others. Therefore, they prefer to be alone. The article discusses the formation of students' speech culture skills. It is noted that students must be able to express their ideas clearly and competently, to speak competently and politely, to follow the norms of literary language, to use the rules of speech etiquette, to use the means of intonation and expression.

KEYWORDS

speech culture,
communication, inter
personal relationships,
intonation,
expressiveness

ARTICLE HISTORY

Received: 10.06.2022

Accepted: 11.07.2022

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə ünsiyyət ən mühüm amillərdən biri hesab edilir. Çünki insan fəaliyyətinin səmərəliliyi, uğurlu sosiallaşma və həyatı məqsədlərin yerinə yetməsi məhz bundan asılıdır. Bu mənada, şagirdlərin ətraf aləmə – insanlara, hadisələrə, faktlara olan marağı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əsasən də kiçik yaşlı məktəblilər özlərinə həm tanış olan, həm də tanış olmayan mühitdə müxtəlif fəaliyyətlərlə qarşılaşır və onlara maraq göstərirlər.

Təhsil aldıqları müddət ərzində kiçik yaşlı şagirdlərin inkişafında ən mühüm nailiyyətləri xarakterizə edən, sonrakı yaş mərhələsində onların inkişafını təmin edən və bu inkişafın təməlinə dayanan psixoloji keyfiyyətlər formalaşır. Psixoloq-alim Ə.Əlizadə qeyd edir ki, ibtidai məktəb yaşında “uşağın insanlarla münasibətlərinin yenidən qurulması baş verir, çünki təhsil fəaliyyətinin başlanğıcı uşağın böyüklər və həmyaşıdları ilə münasibətlərini yeni şəkildə müəyyən edir. Reallıqda sosial münasibətlərin iki sferası var: “uşaq – böyük” və “uşaq – uşaqlar”. Bu sferalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir” [Ə.Əlizadə. Bakı, 2010].

Məlumdur ki, məktəb nitq inkişafı ilə bağlı şagird qarşısında yeni tələblər qoyur. Məsələn, şagird dərstdə suallara cavab verərkən onun nitqi savadlı, ifadəli, fikri isə aydın və yığcam olmalıdır. Uşaq məhz məktəbdə bu və ya digər situasiyalarda nitq etiketlərindən (“sağ ol”, “təşəkkür edirəm”, “zəhmət olmasa deyin”, “icazə verin sizə sual verim” və s.) istifadə edir, müəllim və digər şagirdlərlə münasibət yaratmaq üçün nitqini düzgün şəkildə qurmağa çalışır. Belə ki, onlar ünsiyyət qurmağı, empatiya göstərməyi bilir, davranışlarını müəyyən dərəcədə idarə etməyi bacarır, etik davranışın əsas qaydalarına əməl edir, gündəlik həyatda, oyunda və dərstdə qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

İbtidai sinifdə təhsil alan şagirdin nitq inkişafına onun müəllimləri, həmyaşıdları və ailəsi təsir edir. Məktəbə daxil olan uşaq tamamilə yeni bir mühitə düşür, artıq onun daimi vəzifələri olur. Belə ki, müəllimləri, ailəsi, qohumları, hətta yad insanlar uşaqla bu istiqamətdə ünsiyyət qurmağa başlayırlar.

İbtidai məktəb yaşlı şagirdlərin ünsiyyət bacarıqları və vərdişləri yeni sosial şəraitdə – böyüklər tərəfindən xüsusi olaraq təşkil edilən təhsil mühitində inkişaf edir. Məktəbə qədəm qoyduğu ilk gündən başlayaraq şagird sinif yoldaşları və müəllimləri ilə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bu əlaqə müəyyən dinamik inkişaf qanunauyğunluqlarına malikdir. Şagird məktəb mühitinə daxil olduqda sosiallaşmanın həlledici amili kimi təlim fəaliyyətlərinin mənimsənilməsi, məcburi təlim bacarıq və vərdişlərinin inkişafı baş verir. Buna paralel olaraq, şagird əhəmiyyətli

sosial təcrübənin mənimsənilməsi prosesinə – məktəbdə formalaşan şəxsiyyətlərarası münasibətlərə qoşulur. Bunun sayəsində onun emosional və sosial həyatı inkişaf edir, özü haqqında təsəvvürü, həmçinin başqalarının onun haqqında nə düşündüyü fikri formalaşır. Məktəbdə əsas bilik obyektlərindən biri müəllim və şagirdlərin davranışdır. Davamlı ünsiyyət prosesi şagirdi insanların hərəkət və davranışları haqqında düşünməyə vadar edir; o daim ünsiyyət zamanı yaranan bilikdən fəal istifadəni təşviq edir və hər addımda şagirdə onun ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə bacarığından hansının doğru, hansının isə yanlış olduğunu göstərir.

Məktəbə qədəm qoyana qədər uşaqlar müəyyən söz ehtiyatına malik olur ki, məhz bu dövrdə müəllimin vəzifəsi onların yaddaşını nitq vasitələri ilə zənginləşdirmək deyil, nitq fəaliyyətinin bacarıq və vərdişlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman şagird artıq bu və ya digər dərəcədə ünsiyyətçilik, müstəqillik, təşkilatçılıq bacarığı, nəzakətlik kimi kommunikativ keyfiyyətlərə malik olur. Bu yaşda “kommunikativ və nitq bacarıqları arasındakı əlaqə ünsiyyətin inkişafına, dil və nitq hadisələrinin dərk edilməsinə, sosial təcrübənin mənimsənilməsinə, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Nitq bacarıq və vərdişləri uşağa ilkin formada ünsiyyəti proqnozlaşdırmaq, həmsöhbətin (dost, müəllim, valideyn, tanımadığı şəxslər, həmyaşıdlar) sosial vəziyyətinə diqqət yetirmək, nitq situasiyasını idarə etmək, sosial tərəfdaş rolunu oynamaq imkanı yaradır.

Prof. Ə.Əlizadə yazır: “Məhz bu dövrdə, məktəbdə oxumaq sayəsində uşağın dil biliyi, ünsiyyət haqqında təsəvvürləri formalaşır, ünsiyyət bacarıqları və vərdişləri inkişaf edir, ünsiyyət normaları və dəyərlər mənimsənilir”. 7-10 yaşlı şagirdlərin nitqini müşahidə edən psixoloq-alim göstərmişdir ki, “məktəblilərin əksəriyyəti şifahi monoloji nitqdə (sınıfdə şifahi suallara verilən cavablarda, şeir oxumaqda, müxtəlif xarakterli məktəb tədbirlərində iştirak edərkən) çətinlik çəkirlər” [Ə.Əlizadə. Bakı, 1998].

Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilər üçün dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq daha mürəkkəb və çətinidir. Monoloji nitq öz fikirlərini ardıcıl və rabitəli ifadə etməyi, onları dəqiq tələffüz etməyi tələb edir. Şifahi monoloji nitqi mənimsəyərkən linqvistik vasitələrin hələ kifayət qədər mənimsənilməməsi səbəbindən bu çətinliklər daha da mürəkkəbləşir.

İbtidai sinif şagirdlərinin şifahi monoloji nitqinin düzgün qurulmamasında ən çox rast gəlinən çatışmazlıqlardan biri də onun intonasiya və qrammatik cəhətdən qüsurlu olmasıdır. Bu zaman ifadələr fasiləsiz, məntiqi vurğu yersiz, cümlələrin qrammatik tərtibi isə səhv olur. Qrammatik-intonasiya çatışmazlığı, təbii ki, nitqin

məntiqinə təsir edir: fikirlər birləşir, onların ardıcılığı qeyri-səlis, mətnin məzmunu isə dağınıq, yəni qeyri-müəyyən olur.

Şagirdlər arasında ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında daha bir psixoloji problem “uşaqların şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin təhsillə qarşılıqlı əlaqəsi ilə məhdudlaşmasından qaynaqlanır. Burada formal bərabərlik vəziyyətlərində (bütün sinif və həmyaşıdları) uşaqlar fərqli nitq mədəniyyəti, həmyaşıdlarının emosional ünsiyyəti, fərqli iradə və fərqli şəxsi hisslərlə üzləşirlər.

Bu yanaşmalar aqressiv reaksiyalar, tormozlanma kimi ekspressiv vəziyyətlər yaradır. Kiçik yaşlı şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsində qüsurlu təzahürlərin səbəbi kommunikativ bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etməməsidir” [Ə.Əlizadə. Bakı, 1998].

Çox vaxt belə davranış başlanmış fəaliyyətin dayandırılması, tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina və s. kimi hərəkətlərlə müşayiət olunur. Şagirdin mənfi affektiv davranışı müəllim və ya sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurarkən inciklik, inadkarlıq, özünütəcrid, süstlük, emosionallıq, qeyri-sabitlik kimi müvafiq reaksiya və fərqli davranışlara səbəb olur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin davranışı üzərində müşahidə və təhlil göstərir ki, affektiv davranışın səbəbi çox vaxt uşağın ünsiyyət situasinya birmənalı şəkildə qəbul etməsi və onu yenidən düşünmək yollarını bilməməsidir. Buna görə də o, vəziyyətdən çıxıb onu idarə edə bilmir. Qeyd edilən çətinliklərə baxmayaraq, kiçik yaşlı şagird ünsiyyət bacarıqlarını fəal şəkildə mənimsəmiş olur. Bu dövrdə intensiv dostluq əlaqələrinin qurulması, həmyaşıl qrupu ilə sosial qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarının mənimsənilməsi və dostluq etmək bacarığı mühüm inkişaf vəzifələrindən biri hesab edilir.

Əgər şagirdin 9-10 yaşına qədər sinif yoldaşlarından hər hansı biri ilə mehriban münasibəti varsa, bu o deməkdir ki, o, həmyaşılı ilə sıx sosial əlaqə yaratmağa, dostluq münasibətlərini qorumağa imkan verən kommunikativ bacarıqların müəyyən bir inkişaf səviyyəsinə malikdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, böyüklərin dünyasına daxil olan kiçik yaşlı şagirdlər ətrafdakı insanlarla daha çox ünsiyyət qurmağa başlayırlar.

Bəzən uşaqlar kömək, tövsiyə, məsləhət və digər lazım olan məlumatları əldə etmək üçün tanımadıqları insanlara müraciət etməli olurlar. Buna müəllim və həmyaşıdları, mağazalarda satıcılar, nəqliyyatda sənişinlərlə daimi təmaslar aid edilə bilər. Bu ünsiyyətin səthi səviyyəsi olsa da, kiçik yaşlı şagirddən ünsiyyət mədəniyyəti bacarığı və vərdişlərinə malik olmasını tələb edir. Bu dövrdə uşaq sonrakı həyat

yolunda həmişə və hər yerdə əməl edəcəyi ünsiyyət qaydaları və normalarını tənzimləyir.

Psixoloji tədqiqatlara əsasən “şifahi ünsiyyətin təbiəti uşağın sonrakı həyat yolunda nitq mədəniyyətinin səviyyəsini, müstəqillik dərəcəsini və digər insanlar arasında sərbəstlik dərəcəsini müəyyənləşdirir” [Ə.Əlizadə. Bakı, 1998].

Ünsiyyət mədəniyyəti şagirdin nəzakətli sözləri düzgün seçib tələffüz etməsindən ibarət deyil. Uşağın mənimsədiyi və istifadə etdiyi effektiv ünsiyyət vasitələri, ilk növbədə, ətrafındakı insanlara münasibətini müəyyən edir. Odur ki, ibtidai sinif şagirdinin müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malik (özünə qarşı tələbkarlıq, tənqidi münasibət, özünə inam, özünə hörmət hissi və s.) bir şəxs kimi böyüməsi vacibdir.

Ətraf aləmə bələdlik, başqalarına qarşı xeyirxahlıq və həssaslıq, oyunda, ünsiyyətdə, elementar sosial və gündəlik problemlərin həllində təşəbbüskarlıq, müstəqillik kimi keyfiyyətlər kiçik yaşlı məktəblilərin nitq inkişafına kömək edir. Onların kommunikativ və nitq bacarıqlarını formalaşdırıb inkişaf etdirmək, təkmilləşdirmək vacib məsələlərdəndir. Bu işdə müəllimlərin rolu danılmazdır.

Beləliklə, ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyəti aşağıdakı bacarıqların formalaşdırılmasını əhatə edir:

- fikirlərini dəqiq və aydın ifadə etmək, rəbitəli və nəzakətli nitq, ədəbi dilin normalarına riayət etmək;
- nitq etiketi qaydalarından yerində istifadə etmək;
- nitqin intonasiya və ifadəlilik vasitələrindən istifadə etmək.

Nitq mədəniyyəti bacarıqlarının formalaşmasının əsas məqsədi şagirdlər arasında normal ünsiyyət yaratmaq, fənlər üzrə öyrənilən bilikləri mənimsətməkdir. Bu məqsədlə kiçik yaşlı şagirdlər arasında nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasını sinifdənənar tədbirlər vasitəsilə də həyata keçirmək səmərəlidir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, “şifahi ünsiyyət mədəniyyəti” anlayışında iki kateqoriya fərqləndirilir: “mədəniyyət” və “şifahi ünsiyyət”. Geniş mənada mədəniyyət “insan fəaliyyətinin ən müxtəlif təzahürlərində, o cümlədən insanın özünüifadəsinin və özünü tanımasının bütün forma və üsulları, insan və bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən bacarıq və vərdişlərin toplanmasıdır” [Qurbanov V.T. Bakı, 2014].

Nitq mədəniyyəti insanlar arasında ünsiyyəti səmərəli, faydalı və zövqlü etməyə imkan verir. O, insanda xeyirxahlıq, nəzakət, zəriflik, dəqiqlik kimi mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər formalaşdırır. “Nitq mədəniyyəti” anlayışının komponentləri “ünsiyyət mədəniyyəti”, “nitq mədəniyyəti”, “etiket”, “nitq etiketi”, “etiket vəziyyətləri” və “etiket formulları” anlayışları kimi də başa düşülə bilər.

Mədəniyyətin kommunikativ funksiyası ondan ibarətdir ki, o, “insanların ünsiyyət şəraiti və ünsiyyət vasitələrini formalaşdırır. Mədəniyyət insanların ünsiyyətinin şərti və nəticəsidir. Onun assimilyasiyası sayəsində insanlar arasında həqiqətən bəşəri ünsiyyət formaları qurulur, mədəniyyət onlara ünsiyyət vasitələrini – işarə sistemlərini, dilləri verir”.

Əhəmiyyətli olan odur ki, insanlar yalnız ünsiyyət vasitəsi ilə mədəniyyət yarada, onu qoruya və inkişaf etdirə bilər. Bu zaman insanlar işarə sistemlərindən istifadə etməyi, düşüncələrini qura bilməyi və digər insanların fikirlərini mənimsəməyi öyrənirlər.

Beləliklə, mədəniyyət insanları ünsiyyət vasitəsilə birləşdirir. Ünsiyyət (və ya kommunikasiya) hər hansı bir əlaqənin təməlidir. İnsanlar arasında münasibətlərin keyfiyyəti onun nə qədər uğurlu olacağından çox asılıdır. Ünsiyyət prosesi zamanı hər iki tərəf öz sevincini, kədərini, qorxusunu bölüşdükdə, bir-birinə daha da yaxınlaşır, qarşılıqlı anlaşma əldə edirlər. Ünsiyyət qurmaq bacarığı uşağın uğurlu sosiallaşmasına kömək edən vacib keyfiyyət hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasova S., Abdullayeva S. (2020). Nitq mədəniyyəti dilçiliyin müasir problemlərindən biri kimi. "Dil və ədəbiyyat" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №1 (113). Bakı, s.310-313.
2. Abbasova S., Paşayeva P. (2022). Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin tədrisi. Linqvistika problemləri. Cild 3, №1. Bakı, s.35-46.
3. Abdullayev N. (1981). Nitq mədəniyyəti. Bakı.
4. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2005). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. (2002). Psixologiya. Dərslik. Bakı.
6. Əlizadə Ə. (1998). Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı.
7. Əlizadə Ə., Əlizadə H. (2010). Pedaqoji psixologiya. Bakı.
8. Qurbanov V.T. (2014). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı.
9. Paşayeva P., Abbasova S. (2020). İbtidai siniflərdə nitq inkişafına dair. "Dil və ədəbiyyat" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 2 (114). Bakı, s.177-180.